



A CATALOGUE OF MEDIEVAL ARMENIAN MANUSCRIPTS
IN THE UNITED STATES, BY AVEDIS K. SANJIAN,
UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, BERKELEY.
LOS ANGELES. LONDON, 1976, H XIX—863

ՊՐՈՖ., ԴՈԿՏ. ԱՎԵՏԻՍ ՍԱՆՃՅԱՆ, ՄԻԱՅՅԱԼ
ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՑՈՒՑԱԿ, ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԵՐԿԼԻ. ԼՈՍ ԱՆՋԵԼՈՍ. ԼՈՆԴՈՆ.
1976, ԷԶ XIX—863

Հայերեն ձեռագրերի համաշխարհային գանձարանը հարստացավ ևս 180 ձեռագրերով: Սփյուռքում վերջին տասնամյակում լույս ընծայված հայերեն ձեռագրացուցակների հարուստ թվի վրա ավելացավ մեկը ևս: Այդ Կալիֆորնիայի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր, դոկտոր Ավետիս Սանճյանի կազմած և նույն համալսարանի կողմից ապակետիպ հրատարակված «Միացյալ Նահանգների միջնադարյան հայերեն ձեռագրերի ցուցակ» ստվարածանալ հատորն է: Հարուստ ավանդույթների տեր հայ ձեռագրագիտությունը ձեռագրացուցակագիտության ասպարեզում մեծ ճանապարհ է անցել, սկսած հատկապես բազմախոս Լ. Հակոբոս Տաշյանի կողմից 1895 թ. ստեղծված Վիեննայի Միխայիլյան մատենադարանի կոթողային ձեռագրացուցակից: Նրանից հետո անցնող ավելի քան ութ տասնամյակների ընթացքում բազմաթիվ ձեռագրացուցակներ են լույս տեսել, որոնց կազմողներից ոմանք աշխատել են պահպանել Տաշյանի ավանդույթները, իսկ ոմանք էլ, ելնելով իրենց հնարավորություններից, հանդես են եկել ավելի համառոտ բնույթի ցուցակներով:

Հայ ձեռագրագիտության համար բոլոր ձեռագրացուցակներն էլ հիմնականում ու-

նեն ճանաչողական արժեք: Սակայն անհրաժեշտ է միաժամանակ նշել, որ ժամանակի գիտության քննությանն են դիմացել միայն այն ձեռագրացուցակները, որոնց կազմողները կարողացել են նրանցում արտացոլել իրենց նկարագրած յուրաքանչյուր գրչագրի բոլոր մանրամասները և անպատասխան չեն թողել ոչ մի հարց, կապված տվյալ ձեռագրի ինչպես արտաքին հանգամանքների նկարագրության, այնպես էլ նրա ներքին բովանդակության հետ: Այս առումով էլ կարելի է նկատել, թե ինչ մեծ կորուստ է ունեցել անցյալում մեր ձեռագրագիտությունը, երբ մի շարք վայրերի ձեռագրերի նկարագրությունները ավելի համառոտ են կատարվել, ձեռագրեր, որոնք հայագիտության համար ընդմիշտ անհետացած կարելի է համարել, քանի որ դրանք մեծ մասամբ ոչնչացվեցին անխնայորեն Մեծ եղեռնի օրերին: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ բազմաթիվ հայկական ձեռագրական կենտրոններ անգամ բախտ չունեցան թեկուզ համառոտ իրենց ձեռագրացուցակը ունենալու, և ձեռագրերը առհավետ ոչնչացվեցին անհուշ կերպով...

Այս առումով էլ շատ ողջունելի է Սանճյանի սույն ձեռագրացուցակը, որն ունի երկակի արժեք, քանի որ այն ոչ միայն իր մեջ բերված հիշատակարան-հիշատակա-

գրությունների հարազատ գրաքար բնագրով բավարարում է հայ հետազոտողի պահանջները, այլև իր նկարագրություններով հրապարակված լինելով անգլերեն լեզվով, հայերենին անտեղյակ կամ սակավ ծանոթ հայագետների համար առաջին անգամ լինելով շրջանառության մեջ է դրվում հայ միջնադարյան ձեռագրերի մի կենտրոնին վերաբերող միանգամայն հարուստ նյութեր, որոնք մեծ մասամբ հայտնի չեն եղել հայագիտությանը և ավելին, բոլորովին գրեթե անմատչելի են եղել այլ լեզվով:

Մասնավորելով մեր խոսքը պրոֆ. Սանճյանի սույն ձեռագրացուցակի մասին պետք է նկատել, որ ամենից առաջ աչքի է ընկնում այնտեղ կազմողի այն մեծ ջանքն ու եռանդը յուրաքանչյուր ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տալու ուղղությամբ: Ցուցաբերելով մեծ նախաձեռնություն և բարեխղճություն, կազմողը ամենայն մանրամասնությամբ կանգ է առել ձեռագրի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին նկարագրության վրա: Մի առ մի ցույց են տրված գրչագրի նյութը, մագաղա՞թ է, թե՛ թուղթ, թերթերի քանակը, էջերի չափերը, միայն գրված տարածության չափերը, գրի տեսակը, պլումների, ինչպես նաև տողերի քանակը և այլն:

Այդ բոլորից հետո մանրամասնորեն տրվում է նաև կազմի նկարագրությունը, ձեռագրի այժմյան վիճակը: Քաղելով տրվյալ ձեռագրի հիշատակարանից ու հիշատակագրություններից (եթե այդպիսիք կան), ինչպես նաև այլ օժանդակ նյութերից, տրվում է ձեռագրի ընդարձակ պատմությունը, նրա ծագման օրից մինչև տրվյալ հավաքածուում նրա մուտք գործելը: Ապա մանրագին կերպով էջ առ էջ կանգ է առնվում ձեռագրի բովանդակության վրա, ցույց են տրվում թերթերը և կամ չգրված էջերը: Ընդարձակորեն կանգ է առնվում նաև ձեռագրի նկարագրողումների վրա, նշվում են բոլոր մանրանկարները, խորանները, լուսանցազարդերը, իսկ վերջում բերվում են ձեռագրի գրչի ծաղկողի, կազմողի, ստացողի հիշատակարանները, ինչպես նաև հետագայի փրկողների, ստացողների, կազմողների, նորոգողների՝ հիշատակագրությունները: Ձեռագրի նկարագրությունը եզրափակվում է ընդարձակ մատենագիտությամբ, ուր ցույց են տրվում ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ հայ և օտար պարբերական մամուլում տվյալ ձեռագրի մասին եղած հիշատակությունները և ուսումնասիրությունները:

Թեև նախապես այնպիսի հայտնի ձեռագրագետներ, ինչպիսիք են Հ. Ղ. Ալիշանը, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանցը, Հ.

Քյուրտյանը, Հր. Աճառյանը, Սիրարիկ Տեր-Ներսեսյանը, ինչպես նաև Զավեն վարդապետ Արզումանյանը, Մ. Սեմերճյանը և օտար մի շարք գիտնականներ համատուր կամ ընդարձակորեն անդրադարձել

A CATALOGUE OF MEDIEVAL ARMENIAN MANUSCRIPTS IN THE UNITED STATES

By Avedis K. Sanjian

UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS
BERKELEY • LOS ANGELES • LONDON
1976

Էին ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքների զանազան հաստատություններում պահվող որոշ թվով հայերեն ձեռագրերին, կանգ առնելով հիմնականում նրանց հիշատակարանային և կամ արվեստագիտական արժեքի վրա, սակայն այնուամենայնիվ ԱՄՆ-ի տարբեր նահանգների և քաղաքների զանազան հիմնարկություններում ցրված հայերեն բոլոր ձեռագրերի գիտական ամբողջական մի ցուցակի պակասը վաղուց զգալի էր դարձել հայագիտության համար, ուստի և Սանճյանի սույն ձեռագրացուցակը միանգամայն սպասված և հույժ օգտակար մի գործ է: Այն արդյունք է հեղինակի կողմից կատարված երկարամյա որոնումների և անխոնջ աշխատանքի:

Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ սրանից առաջ դարձյալ պրոֆ. Ա.վ. Սանճյանի շնորհիվ է, որ լույս տեսավ «Հայերեն ձեռագրերի» հիշատակարանները 1301—1480 թթ.» (1969) ծավալուն աշխատությունը, որի շնորհիվ հայ պատմության ականջալուր վկաները հանդիսացող մեր միջնադարյան գրիչների կարևոր վկայությունները, որոնք արժեքավոր են ոչ միայն հայերի և Հայաստանի, այլ նաև շատ ու շատ ժողովուրդների և երկրների պատմության համար, առաջին անգամ լինելով շրջանառության մեջ դրվեցին անգլիերենով և սեփականություն դարձան համաշխարհային գիտությանը: Ահա թե ինչու պրոֆ. Սանճյանի այդ գործը միահամուռ գնահատանքի արժանացավ թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում, այնպես էլ օտար գիտնականների կողմից: Դարձյալ պրոֆ. Ա.վ. Սանճյանի գրչին են պատկանում նաև «Ալեքսանդրեոս-Սանճաքում Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների մասին», «Հայ համայնքները պատմական Սուրիոյ մեջ՝ Օսմանյան տիրապետության տակ» և այլ կարևոր մենագրություններ, ինչպես նաև բազում գրականագիտական, ձեռագրագիտական և այլ բնույթի հոդվածներ և ուսումնասիրություններ:

Մասնավորելով մեր խոսքը գրախոսվող ներկա աշխատության մասին, ասենք, որ սույն հատորը բաղկացած է 863 էջից և ունի առաջաբան (էջեր VII—XV), աղբյուրների համառոտագրություն (XVII—XIX), ներածություն (1—38), ձեռագրերի տախտակ ըստ իրենց պահպանված վայրերի (39—47), ձեռագրացուցակ (49—786), մատենագիտություն (787—802), ձեռագրերի ժամանակագրական տախտակ (803—806), ընդհանուր անվանացանկ անգլիերենով (807—825), անվանացանկ հայերենով (827—863), որոնցից՝ անձնանունների (827—858) և տեղանունների (858—863):

Պրոֆ. Սանճյանի տվյալների համաձայն մինչև վերջերս ԱՄՆ-ում զանազան հաստատություններում և առանձին անձանց մոտ պահվող հայերեն ձեռագրերի թիվը կազմում է շուրջ 800, որոնցից Միացյալ Նահանգների գրադարաններում՝ 174 ձեռագիր, Կալիֆորնիայի Լոս Անջելոս համալսարանի գրադարանում՝ 150, բազմավաստակ հայագետ, այժմ հանգուցյալ Հարություն Քյուրտյանի (Կանզաս Վիչիտա) հավաքածում՝ 300¹, Գևորգյան հավաքա-

ծում (Նյու Յորք)՝ 60, Հազարյան հավաքածում (Նյու Յորք Սիտիում)՝ 60, տարբեր անհատական փոքր հավաքածուներում՝ 50: Անշուշտ հիշյալ ձեռագրերից բացի ԱՄՆ-ի տարբեր մասերում պետք է լինեն նաև հայերեն այլ գրչագրեր ևս²:

Սույն ձեռագրացուցակում նկարագրված 178 գրչագրերը պահվում են ԱՄՆ-ի 13 նահանգների 38 տարբեր հաստատություններում, այդ թվում ամենից ավելի մեծ թվով

422, № 11, էջ 409—422): Հ. Քյուրտյանի կտակի համաձայն իր գրչագրերի հավաքածուն նրա որդիների կողմից տեղափոխվեց Վենետիկ, Ս. Ղազար, Միսթարյան Միսթարյան մատենադարանը: Քյուրտյան ձեռագրական հավաքածուի ամբողջական ձեռագրացուցակը կազմված նվիրատուի կողմից պետք է հրատարակվեր Վենետիկի Միսթարյան Միսթարյան տպարանից:

² Բանասեր Բ. Լ. Չուգասյանը լինելով ԱՄՆ-ում իր «Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում» հոդվածում (Տես «Բաներ Մատենադարանի» № 12, Երևան, 1977) տեսել և նկարագրել է 42 ձեռագրեր, այդ թվում Լոս Անջելոսում Արշակ Տիգրանյանի մոտ 8, Նյու Յորքում՝ Հ. Փ. Քրատզի մոտ՝ 2, ժյուլեն Հովսեփյանի մոտ՝ 1, Սան Ֆրանցիսկո. Ն. Մարտիկյանի մոտ՝ 6, Վաշինգտոն. Կոնգրեսի գրադարան՝ 6, Նյու Յորքում, Տ. Տիրան արքեպիսկ. Ներսիսյան՝ 1, Արսեն և Արմանտ Փոշմաններ՝ 3, Ալիս Գալուպյան՝ 1, Վարդան Վարդանյան՝ 1, Տիգրան Տեյիմեզյան՝ 1, Էդվարդ Բաղդասարյան՝ 1, Հայոց առաջնորդարան՝ (սեփյ. Յոհաննեսյան)՝ Հարավ Աֆրիկա՝ Գրիգոր Տեր-Պալյան՝ 2, Գրիգոր Մագստոսյան՝ 1, Ֆրեդմոնի Ս. Երրորդություն Մայր եկեղեցում՝ 5, Միքայել Փափազյան՝ 1, Վաշինգտոն՝ Բաբկեն Ե. Կիսկ. Վարժապետյան՝ 1, Չիկագո՝ Ոսկան և Լուսին Խաչիրյանների մոտ՝ 1, Ուեսթ-Հարթֆորդ, Բեա-նթթիքթթ՝ օր. Ժողեֆին Պարթ՝ 1, Բոստոն՝ Հ. Թոփուլյանի մոտ՝ 1, Նյու Ջերսի՝ Պերս և Արմինե Սրագներ և Արտեմիա Տեմիրջյան՝ 1, Թենեսիսյալ Նյու Ջերսի՝ Պետրոս Նորհաս՝ 1:

1977 թ. օգոստոսին գտնվելով Սան Ֆրանցիսկոյում Ալբեր Նալբանդյանի հավաքածուում ցուցակագրել ենք 15 հայերեն գրչագիր և հմայիլ, որի ձեռագրացուցակը հրատարակելու ենք հետագայում: Նույն Սան Ֆրանցիսկոյում բնակվող ուսմիհա-հայ Տիգրան Թավադյանի մոտ տեսել ենք 2 հմայիլներ: Լոս Անջելոսում ևս ծանոթ ուսմիհա-հայ հավաքող հանգուցյալ Վարդան Բարակյանի հետնորդների մոտ ևս տեսանք 1 հմայիլ: Լոս Անջելոսի ազգային գործիչ և բարերար Արշակ Տիգրանյանից նվեր ենք քերել Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին մագաղաթա մի Ավետարանի երկթերթյա երկաթագիր պատմական (9—10 դդ.) և հաբե-շերեն մի ձեռագիր: Անշուշտ ուշադիր պրպտում-ները հետագային ևս համոզված ենք, որ նորանոր բազմաթիվ գրչագրեր ևս պետք է որ ի հայտ բերեն ԱՄՆ-ում:

¹ Հ. Քյուրտյանը իր «Համառոտ ցուցակ հայերեն գրչագիրներու Քյուրտյան հավաքածուի ի Ուիչիտա, Կանզաս, ԱՄՆ» հոդվածաշարում հրատարակել է իր հավաքածուից 46 ձեռագրերի նկարագրություն (Տես «Բաներ Մատենադարանի» № 10, էջ 409—

հայերեն ձեռագրեր են ներկայացվել Նյու Յորքի տարբեր հաստատություններից թվով 39 գրչագիր, ապա Քոնեքթիկուտ անհանգից՝ 27, որոնք պահվում են երկու տարբեր հիմնարկություններում, Վաշինգտոնում 18 ձեռագիր, երեք տարբեր հիմնարկություններում, Իլինոյս և Պենսիլվանիա անհանգների չորս հիմնարկություններում՝ 17, Մասսաչուսեթսի և Նյու Ջերսիի անհանգների 7 հիմնարկություններում՝ 16, Մերիլենդում՝ 11, Կալիֆորնիայում (հինգ հաստատություններում)՝ 7, Միչիգանում՝ 6, Այովայում՝ 2, Ինդիանայում՝ 1, Հյուսիսային Բարդիմայում՝ 1, իսկ ԱՄՆ-ից դուրս նկարագրված է միայն Կանադայից 2 ձեռագիր։ Սույն ցուցակից հայտնի է դառնում, որ հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր են պահվում ԱՄՆ-ի թանգարաններում և գրադարաններում։ Այսպես օրինակ, հայերեն գրչագրեր կան այժմ Չիկագոյի, Ինդիանայի, Այովայի, Հարվարդի, Միչիգանի, Կոլումբիայի և այլ գրադարաններում, Ուալտեր արվեստի թանգարանում (Բալտիմոր), Մետրոպոլիտենի արվեստի թանգարանում, Նյու Յորքի հանրային գրադարանի Սպենսերի հավաքածուում, վերջինիս ձեռագրական բաժնում, Ֆիլադելֆիայի արվեստի թանգարանում, Վաշինգտոնի Կոնգրեսի գրադարանում, նույն քաղաքի Ֆրիր գալերի արվեստի թանգարանում, Մոնրեալի համալսարանի գրադարանի հատուկ հավաքածուում և այլն։

Նկարագրված գրչագրերից 111-ը լրիվ են, 41-ը՝ թերի, իսկ 22-ը պատահիկներ են։ 101 ձեռագրերի գրչության ժամանակը ճշտված է նրանց հիշատակարանների ընդհանուր տվյալների հիման վրա, իսկ մնացյալ գրչագրերինը մոտավորապես ճշված է նրանց գրման ժամանակը, ելնելով յուրաքանչյուր ձեռագրի հնագրական հանգամանքներից։ Ըստ գրչության ժամանակի ձեռագրացուցակում նկարագրված ձեռագրերը ներկայացնում են հետևյալ պատկերը. 9—10 դդ. են գրված 2 ձեռագիր, 10 դ. 2, 11 դ. 2, 12 դ. 4, 13 դ. 19, 14 դ. 14, 14—15 դդ. 2, 15 դ. 10, 15—16 դդ. 12, 16 դ. 20, 16—17 դդ. 8, 17 դ. 64, 17—18 դդ. 6, 18 դ. 15, 18—19 դդ. 1 և 19 դ. 4 ձեռագիր։

Ըստ բովանդակության վերոհիշյալ ձեռագրերը հետևյալ պատկերն ունեն. Ավետարան՝ 73, Նոր Կտակարան՝ 2, Սաղմոս՝ 6, Մաշտոց՝ 2, Ծարակնոց՝ 15, Հայտնավորք՝ 4, Ժամագիրք՝ 2, Տոնացույց՝ 2, Գանձարան՝ 3, Ծառոց՝ 4, Խորհրդատետր՝ 2, Պարզատումար՝ 2, Մանրումունք՝ 1, Քարոզգիրք՝ 1, Ժամագիրք—Ծարակնոց—Տումար՝ 1, Ժողովածու՝ 1, Սաղմոսարան—

Ժամագիրք՝ 1։ Կան նաև Գրիգոր Լուսավորչի, Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Շնորհալու, Սարգիս Շնորհալու, Գրիգոր Տաթևացու, Առաքել Սյունեցու, Թովմա Մեծփեցու և այլոց, ինչպես նաև Դիոնեսիոս Արիսպագացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, և այլ մատենագիրների գործերը։

Նկարագրված ամբողջական ձեռագրերից հնագույնը 966 թ. գրված մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարանն է, որի գրիչն է եղել Սարգիս քահանան, իսկ ստացողը՝ Թորոս քահանան։ Հետաքրքրական է, որ 16-րդ դարում այդ ձեռագիրը հասել է Երևան, ուր ստացել է Հակոբ քահանան և «Ի գողաքադաք լերևանաք» 1575 թ. կազմվել է նորից տեղի Ներսեսի կողմից։ Ավելի ուշ, 19-րդ դարի առաջին կեսին, այդ նույն ձեռագիրը պատկանում է Պարսկաստանի Նոր Զուղայի միսիոնար Վրթանես Ելուզյուքյանցին, 1844 թ. այն Թավրիզում է, ուր ունի Հովհաննես Ամիրխանյան գտնելու համար սույն ձեռագրի գրչության թվականը, փոխանակ հայոց 415 թվականի վրա գումարելու 551 տարի, սխալմամբ 415 հայկական թվականը հանում է 1844 թվականից և գտնում, որ ձեռագիրը 1429 տարեկան է, որն ակնհայտ սխալ է։ Նույն Ամիրխանյանն էլ միջնորդությամբ վերոհիշյալ միսիոնար Վրթանես Ելուզյուքյանցի նվիրում է այն Հռոմի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքին։ Այս ձեռագիրը տարվել է Կ. Պոլիս և մաս է կազմել Անտոնյան վանքի ձեռագրական հավաքածուին, որից էլ մեզ անհայտ պատճառներով անցել է ԱՄՆ և այժմ պահվում է Մերիլենդ անհանգի Բալտիմոր քաղաքի Ուոլտեր արվեստի գալլերիի հավաքածուում 537 համարի տակ։ Հայ և օտար գիտնականների կողմից իբրև հայ գրչության հնագույն նմուշներից մեկը այդ ձեռագիրը հաճախ է, որ ուսումնասիրության է ենթարկվել։

Հատկապես բացառիկ արժեք է ներկայացնում հայ մանրակարչության և գրչության արվեստների առումով վերոհիշյալ հաստատությունում համար 539-ի տակ պահվող մագաղաթյա Ավետարանը, որի գրիչն ու ծաղկողն է Կիլիկյան հայկական պետության հանձարեղ մանրանկարիչ Թորոս Ռուդինը։ Այն գրված է 1262 թ. Հռոմ կայսրում երկաթագրով և ունի 67 մանրանկարներ, 12 խորաններ և այլ զարդեր։ Այս Ավետարանը Կոստանդինոպոլիսի հովանավորությամբ գրված իններորդ գրչագիրն է, և որի ստացողն է եղել վերջինիս եղբորորդի Թորոս քահանան։ Նրա առաջին կազմողն է եղել դարձյալ Կիլիկյան Հայաստանի համբավավոր կազմարար Ա.

ուաքել Հնագանդենցը, որը նույն 1262 թ. կազմել էր մի այլ ձեռագիր Ավետարան, որը դարեր շարունակ պահվելուց հետո Ռումինիայի Ռոման քաղաքի հայոց եկեղեցում, 1955 թ. այլ ձեռագրերի հետ ումինահայերի կողմից նվիրաբերվեց Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին (այժմ № 9509): Անշուշտ Ռուսիայի կողմից գրված և նկարազարդված հիշյալ Ավետարանը պետք է որ ձեռագրին արժանի կազմ ունենար, քանի որ Ռուսիան իր հիշատակաբանում նշում է, որ այն պատվական քարերով էր զարդարված. «Ընդելուզեալ քարամբք պատուականաւք» (էջ 282):

Սույն մեծարժեք ձեռագրում հիշվում են հայոց Հեթում Ա թագավորը և Զապել թագուհին: Այն կարևոր տեղ է գրավում նաև հայերեն ձեռագրերի պատմության մեջ: Ձեռագիրը փրկվել է 1602 թ. ամենայն հավանականությամբ ջալալիների արշավանքի ժամանակ սեբաստացի Պատվականի կողմից. «Որ ազատեաց գտորք Աւետարանն ի ձեռաց այլազգեաց», իսկ 1626 թ. այն վերստին կազմվել է Սեբաստիայում Մելիքսեթ դպրի կողմից Ս. Աստվածածին տաճարում և մաս է կազմել Թորգոմ արքեպիսկոպոսի Գուշակյանի Սեբաստիայի ձեռագրացուցակին³ (№ 15): Անհրաժեշտ է այս առթիվ նշել, որ Ռուսիայի այս հուշակապ Ավետարանը դարեր շարունակ պահպանվել է Սեբաստիայում և մինչև Մեծ եղեռնը մեծ հոգատարության առարկա է եղել սեբաստացիների կողմից: Միաժամանակ նա իր մանրանկարների և խորանների նրբագեղությամբ և ճոխությամբ ներշնչման աղբյուր է դարձել սեբաստացի ծաղկողների համար: Սեբաստիայի հայտնի գրիչ և ծաղկող Բարադամը և ապա վերջինիս որդի Միքայելը և անշուշտ դեռ ուրիշներ ևս իրենց ստեղծած մոր ձեռագրերի համար մեծ չափով օգտագործել են Ռուսիայի հուշակապ նկարազարդումները: Այդ ձեռագրերից են Բարադամ գրչի կողմից 1636 թ. նկարազարդված Աստվածաշունչը (Գուշակյան ցուցակ թիվ 1), դարձյալ Բարադամ գրչի նկարազարդած Ավետարանը, վերջինիս որդի Միքայելի կողմից 1668—1673 թթ. նկարազարդված Ավետարանը⁴, որը հայտնի է նաև իբրև Ենի Խանի Ավետարան անունով, որի մասին խոսք կլինի ստորև:

Սակայն վերոհիշյալ նկարազարդումներով վերջ չի գտնում Ռուսիայի այս չքնաղ Ավետարանի ողիսականը: Այն հրաշքով փրկվելուց հետո եղեռնից, ինչպես նշում է

քանասեր Հ. Բյուրտյանը, և ամենեկնի կերպով Կ. Պոլսի Պատրիարքարանին վերադարձվելուց հետո, սրանից շուրջ երեսուն տարի առաջ վաճառվել է նախ հույն և նրանից էլ հայ մի հնավաճառի (իմա Տ. Քելեկյան—Փարիզ), որն էլ այն վաճառել է ամերիկյան վերոհիշյալ հաստատությանը⁵:

Ինչպես հայտնի է, 1896 թ. ջարդերից հետո Սեբաստիայի հոգևոր առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոս Սեբաստիայից մի շարք ձեռագրեր է ստիպվել վաճառել Փարիզում բնակվող հնավաճառ Մ. Ինճուհյանին՝ ջարդերի պատճառով տուժած դպրոցների և այլ հաստատությունների վերաշինության համար: Այդ ձեռագրի մեջ էր գտնվում հնադարյան մի Ավետարան մանրանկարներով զարդարված, որը սակայն ներկայումս մասերի բաժանված գտնվում է տարբեր վայրերում: Հիշյալ ձեռագիրը Փարիզում Սվաճյան հավաքածուից մաս կազմելուց հետո, տարվել է Նյու Յորք՝ հնավաճառ հանգուցյալ Գրիգոր Միմասյանին, որը գրչագրից Դուկասի Ավետարանը իր սկզբնագրով, ինչպես նաև հինգ կանոնախորաններով և մեկ էջի վրա ամփոփված չորս ավետարանիչների մանրանկարներով ծախել է Վաշինգտոնի Ֆրիթ Արվեստի Գալերիին, ուր այժմ պահվում է և նկարազարդված է Սանճյան գրախոսվող ներկա ձեռագրացուցակում № 165-ի ներքո: Այն հանգամանակից կերպով ուսումնասիրվել է հայ մանրանկարչության բազմալատակ մասնագետ, Հայկ. ՍՄՀ Գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ պրոֆեսոր Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանի կողմից (տես Sir r.: Der Nersesian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Freer Gallery of Arts Oriental Studies, no. 6, Washington, D. C. 1963, էջ 88—101): Մնացյալը ձեռագրի կազմի հետ Միմասյանի մահից հետո ծախվել է հայագետ Հ. Բյուրտյանին⁶:

Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ Սեբաստիայի մոտ գտնվող Ենի Խանում պահվող ձեռագիր Ավետարանին, որը Սեբաստիայի մյուս գրչագրերի հետ ուսումնասիրել էր 1914 թ. հայ ձեռագրագիտության մեծանուն երախտավոր Գարեգին Ա. կաթողիկոս Հովսեփյանը և որն այժմ պահվում է Վաշինգտոնի Ֆրիթ Գեղերի արտոմ: Այն նկարազարդող սեբաստացի Բարադամ գրչի որդի Միքայելը իրեն իբրև նախագաղափար է ունեցել Ռուսիայի վերոհիշյալ ձեռագիրը: Անճյան ձեռագրացուցակում մեջբերված Միքայելի հիշատակարանում գրված է. «Ա-

³ Տպ. Վիեննա, 1961:

⁴ Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանոց ի Սեբաստիա, Վիեննա, 1961, էջ 21:

⁵ «Բազմալեւ», Վենետիկ, 1966, էջ 69:

⁶ «Հանդես ամսօրնայ» 1965, էջ 233:

դաշեմ յիշել և զպատուական գրիչն Թորոս՝ մականունն Ռուսին կոչեցեալ՝ զծաղկող օրինակիս, և ստացողն՝ զԹորոս քահանայն» (էջ 755):

Սանճյան ձեռագրացուցակի միջոցով տեղեկանում ենք նաև, որ ԱՄՆ-ում պահված հայ նշանավոր ծաղկողների գործերից են նաև № 126 Հայսմավուրքը, գրված 1348 թ., որի ծաղկողը Սարգիս Պիծակն է և № 10 Ավետարանը, գրված 1307—1331 թթ., որի գրիչն ու ծաղկողն է եղել Մոմիկը (Նորավանքում), սակայն վերջինս իր աշքերի տկարության պատճառով չի կարողացել ավարտել այն և նրա համաբարբառն ու ոսկեկարները կատարում են Հովհաննես գրիչն ու Թորոս Տարոնացի հայտնի ծաղկողը: Ապա 1331 թ. Մոմիկը իր աշքերի լույսը վերագտնելով գրում է ձեռագրի հիշատակարանը տեղ Ստեփանոս Տարսայիճի հրամանով (էջ 86):

Դարձյալ ԱՄՆ-ում է պահվում նաև հայ նշանավոր գրչուհի Բրաբիոն Նոտարի կողմից ընդօրինակված մի գրչագիր 1774—1775 թթ. գրված (էջ 413):

Սույն ձեռագրացուցակի ուշագրավ հիշատակարաններից է Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկի գրչի հիշատակարանը որը մեզ ի հայտ է բերում, որ նրա նախագաղափարը պատկանելի հնություն ունեցող մի ձեռագիր է եղել, որի մասին գրիչ Լաջին Կիլիկեցին 1706 թ. գրել է Եվդոկիայում հետևյալը. «Ծնորդի տեսան և ողորմութեամբ նորին՝ գրեցի և կատարեցի զծաղկահաւաք մատենանս սրբոյն Կիրիլի, որ կոչի Կոչումն Ընծայութեան, որ էր գրած ի սուրբ արանց ի հին ժամանակի, եւ անարգ ընկեցեալ կայր ի մէջ աղքիւսաց եկեղեցւոյ. եւ իմ առեալ՝ թափ տվի ի յաղբէն, եւ տեսի փտեալ և ցեց կերեալ, եւ գիրն անոպայ երկաթագրին յանարմարն. մանաւանդ թէ՛ վասն գրին անընդունելիութեան՝ ընկեցիկ եղեալ էր ...Ո՛վ իմ խոհեմ եղբայր, զայս գիրքս՝ որ ես գտի՝ գրեալ էր ի վաղեմի ժամանակաց ի յառաջին թագաւորաց Հայոց. եւ յիշատակարանս նորա գրեալ էր՝ թէ երկրորդ. նորոգումն գրոյս եղել ի թվին ՆՂԸ(1049), Սանճյան ձեռագրացուցակում սխալմամբ այս թվականը կարդացված է 949 (էջ 123, ծանոթ. Ս. Բ.): Եւ դարձեալ գրեալ էր՝ թէ երրորդ. նորոգումն եղել գրոյս ԸԾԸ(1359) եւ չորրորդ. նորոգումն էր ՌԾԴ(1655) թվին էր: Այսպէս անմեան մատենաիս ոչ կարդացող կայ, ոչ քննող կա...»: Սույն մեջբերված հիշատակարանին շատ նման մի այլ հիշատակարան է մեզ հանդիպել Կյուրեղ Երուսաղեմացու վերոհիշյալ երկի 9-րդ դարի պատուոհիկներին նվիրված մեր ուսումնասիրությունը գրելու ժամանակ, երբ մեջ ենք

բերել նաև Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1718 ձեռագրի հիշատակարանը գրված Երուսաղեմում 1625 թ.⁷: Պետք է կարծել, որ երկու գրիչներն էլ նույն նախագաղափար ձեռագիրն են օգտագործել:

Սանճյան ձեռագրացուցակում հիշատակված նշանավոր գրիչներից է Ստեփանոս Գոյներիցանցը, որը Կիլիկյան Հայաստանում է գործել, 14-րդ դարում և Կիպրոս կղզում Թովմաս քահանայի թաղմանը գրել է Նոր Կտակարան (№ 37): Պետք է նշել, որ Ստեփանոս Գոյներիցանց գրչի կողմից գրվածն այլ Նոր Կտակարան էլ մեզ հանդիպել է Գեոլա հայաքաղաքի թանգարանում դարձյալ ընդօրինակված Կիպրոսում 1310 թ.: Հայտնի մատենագիր Ստեփանոս Լեհացու գրչով է գրված մի Խորհրդատետր 1648 թ. Էջմիածնում (№ 63) և դարձյալ վերջինս գրչով է գրված 1662 թ. Էջմիածնում իր կողմից լատիներենից թարգմանված Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետութեան» երկը (№ 161):

Բացի Թովմա Մեծոփեցու Լանկ Թամուրի պատմությունից գրված 1590 թ. (№ 25) կան նաև պատմագիտական արժեքի այլ նյութեր ևս, ինչպես օրինակ 1648 թ. Կ. Պոլսում գրված Հայսմավուրքի հիշատակարանը (№ 31), որը ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Կ. Պոլսում պատահած հրդեհի և երկրաշարժի ու զահակալական պայքարի մասին: Նյութեր կան նաև Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի գործունեության, Սալադինի արշավանքների, տեղեկություններ Սեբաստիայի նոր շրջանի պատմության մասին և այլն (№ 56, 172): Հայ գաղութների պատմության համար ուշագրավ են տարբեր գաղթավայրերում գրված ձեռագրերի նկարագրությունները: Սանճյան ձեռագրացուցակում կան տվյալներ Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում, Կաֆալում, Սպահանում, Հալեպում, Բաղդադում և այլ վայրերում գրված գրչագրերի մասին: Օրինակ 1678 թ. Կ. Պոլսում մի Ծարակնոց է ընդօրինակվել «Պելիգրատոցի Յակոբ երեց»-ի կողմից (№ 64), ուրեմն 17-րդ դարում Բելգրադում եղել է հայ քահանա և հայ գաղութ:

Ձեռագրերի նյութական արժեքի վերաբերյալ ուշագրավ է 1274 թ. Սսում ամենայն հավանականությամբ Ստեփանոս Վահկացու կողմից ընդօրինակված Ավետարանը, որը նախ գնվել է Տրդատ եպիսկ. Պալյանի կողմից Կեսարիայում Հարություն Էփ.

⁷ Տես Ս. Բուրնջյան, Նորահայտ պատուոհիկներ Կյուրեղ Երուսաղեմացու Թ. դարի մի գրչագրից, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, Երևան, 1960, էջ 206:

Կյուրիմյանից 1890 թ. փետրվարի 14-ին, իսկ 1920 թ. նույն ձեռագրագետ Պալյան եպիսկ. ստիպվել է վաճառել Հայկազն Հայեջյանին 171 օսմանյան ոսկեդրամի փոխարեն Մաղմիսայում (№ 130, էջ 595):

Ինչպես նշեցինք, գործը կատարված է մեծ բարեխղճությամբ, բացված են գրիչների կողմից կատարված բոլոր համառոտագրությունները, պահպանված են անգամ գրիչների թույլ տված տառասխալներն ու գրչության վրիպումները, ոչ ճիշտ բառի կամ տառի տակ միշտ ընդգծված է զծի-կով: Ձեռագրացուցակում զգացվում է նաև գիտական մոտեցում, կատարված են անունների ճշգրտումներ, ժամանակի պարզաբանումներ և այլն: Ամեն մի գրչագրի վերջում ի հայտ է գալիս կազմողի կատարած հսկայական աշխատանքը տվյալ ձեռագրի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկություններ, հայ և օտար գրականություն և պարբերական մամուլից նյութեր քաղելու ուղղությամբ: Այս բոլորը էլ ավելի են մեծացնում ձեռագրացուցակի գիտական արժեքը և ուսումնասիրողներին նյութ են ընձեռում այդ ուղղությամբ հետազոտ հետազոտություններ կատարելու համար:

Նկատվում են մանր թերիներ: Մի տեղում Մանկտառագր համարվել է անձնանուն (էջ 842), այնինչ միջնադարյան Հայաստանում կտրիճների եղբայրության դեկավարն է եղել, այսինքն այն պաշտոն է եղել: Այստեղից էլ բերված. «Եւ եղբորն Խաչատուրին, Մանկտառաքին» պարբերությունը (էջ 493) պետք է կարդալ «Եւ եղբորն՝ Խաչատուրին՝ Մակտառաքին»: Տեղանունների ցանկում Ստամբուլի մոտ նշված է նաև տես նաև Բյուզանդիա և Կոստանդնուպոլիս, այնինչ հիշյալ վերջի երկու անունների կողքին չեն ցույց տրված նախորդ. նույն անունները: Անվանացանկում բացակայում է պատմիչ Թովմա Մեծոփեցու անվան հիշատակությունը, որի սակայն պատմության օրինակը նկարագրված է. ինչպես տեսանք, սույն ձեռագրացուցակում: Նշված թերիները այնքան չնչին են, որ երբեք որակ չեն կազմում և բոլորովին էլ ստվեր չեն գցում կատարված շնորհակալ սույն աշխատանքի վրա:

Ցանկալի է, որ ԱՄՆ-ի ձեռագրացուցակի սույն հաջողված անդրամիկ հատորը ունենա նաև իր հաջորդը և ընդգրկի Կալիֆորնիայի համալսարանի, ինչպես նաև այլ վայրերի ու անհատ մարդկանց մոտ

պահվող հայերեն ձեռագրերի նկարագրությունը: Միաժամանակ հետազայի համար ցանկալի կլինեք նկատի ունենալ նաև հետևյալ լրացումները:

1.—Խիստ անհրաժեշտ է տալ յուրաքանչյուր ձեռագրի գրչության և մանրանկարչության ամենակարևոր նմուշների նմանահանություններ, որոնք կոչված կլինեն բացի ձեռագրի արտաքին և ներքին նկարագրություններից, գաղափար տալու նաև նրա գեղարվեստական արժեքի մասին: Նույնը կատարել նաև ձեռագիր հնագույն պատմականների և պահպանակների վերաբերյալ:

2.—Անհրաժեշտ է տալ նաև նշանավոր արծաթապատ և այլ կազմերի լուսանկարները:

3.—Անհրաժեշտ է կցել ավելի մանրամասն տախտակ, ուր տրվեն ոչ միայն ձեռագրի համարը, բովանդակությունը և ժամանակը, այլև նրանց գրչի, ծաղկողի, կազմողի և գրչության վայրի անունները:

4.—Լավ կլինեք, եթե հնարավորության սահմաններում ցույց տրվեն ձեռագրի կրկնագիր թերթերը, իհարկե եթե այդպիսիք կան, նաև լուսադրոշմները, և կնիքները, որոնք խիստ կարևոր նշանակություն կունենան ապագայում այդ հարցերով զբաղվողների համար:

5.—Ցանկալի կլինեք, որ դյուրության համար ձեռագրացուցակի յուրաքանչյուր էջի վերևում տրվեն նկարագրվող գրչագրի թվահամարը և ժամանակը:

Պրոֆ. Ա. Վ. Սանճյանը հրապարակ հանելով սույն ձեռագրացուցակը որը իրավամբ կարելի է անվանել ԱՄՆ-ի հայերեն ձեռագրերի հիմնադիր հատորը, կատարել է երկարամյա տքնաչան աշխատանք, եղել է բազմաթիվ նահանգներում ու քաղաքներում և հիմնարկություններում և նրան հաջողվել է հայ և օտար հայագետների համար հսկա նյութ մատակարարել, որը մինչև երեկ հիմնականում անմատչելի էր համարվում: Ցանկանք նորանոր հաջողություններ հարգելի կազմողին և ուժ ու եռանդ, որպեսզի սկսված սույն օգտաշատ գործին հաջորդի ԱՄՆ-ում ցրված հայերեն գրչագրերի երկրորդ հատորը, որը էլ ավելի կընկապատի աշխարհով մեկ սփռված մեր ձեռագրերի գանձարանի հարստացմանը:

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԲՈՒԱՆՋՅԱՆ